

Boguski, Jan

Przyczynek do dziejów Czerwina i okolic : (do 1918 roku)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 9, 310-316

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przyczynek do dziejów Czerwina i okolic

(do 1918 roku)

Wieś Czerwin założyli bracia Kajmowie z Niestępowa. Trzydziestego czerwca 1389 roku książę mazowiecki Janusz I nadał Jakubowi Dobiesławowi, Maciejowi oraz Mikołajowi 18 miar chełmińskich ziemi w dziedzinie Czerwino, dysktrykie podówczaś różańskim w zamian za 9 łanów gruntu leżącego we wsi Niestępowo. Kajmowie otrzymali ziemię na wieczne czasy. Mogli ją dowolnie sprzedawać oraz wydzierżawiać. Nadane zostały im ponownie wszystkie prawa rycerskie. Mogli także nakładać małe i duże kary sądowe.¹ Przynajmniej jeden z nich przybrał nowe nazwisko. Potwierdza to spis jeńców wziętych do niewoli krzyżackiej podczas wielkiej wojny z Zakonem w latach 1409 – 1411. Figuruje tam Jakub Czerwiński z Czerwina. Sama nazwa Czerwin pochodzi zapewne od owada czerwca, którego larwy żyły na korzonkach roślin. W średniowiecznej Polsce hodowla czerwca dostarczała czerwonego barwnika mającego zastosowanie w przemyśle domowym.²

Niczym nie wyróżniająca się osada została szybko zauważona przez władze kościelne. W pierwszej połowie XV wieku zbudowano tu kościół. Sama zaś parafia została prawdopodobnie ufundowana przez Rogalę zwanego Gradem. W 1442 roku biskup płocki Paweł Giżycki określił okręg parafii włączając doń Czerwin, Dębnik, Wielencz, Jelinie, Zalesie, Poczwórne Przyborowo, Trynosy, Rynek, Wysociec, Chrostnicę, Mierzejewo, Borowiec, Łady, Rostki Stanisława i Jakusza, Grodzisko, Stylangi, Gumowo, Zaorze oraz Buczyno. Dwadzieścia dwa lata później biskup Ścibor potwierdził przywilej z 1442 roku. W 1500 roku doszło do ugody pomiędzy plebanem czerwińskim

¹ Kapiciana nr 77, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, nr mikrofilmu 23123, s. 263-265.

² K. Zierhoffer, „Nazwy miejscowe Północnego Mazowsza”, Wrocław 1957, s. 148.

Janem z Karniewa a szlachetnym Borutą, w wyniku której kościół otrzymał włókę ziemi. Pierwszego lipca tego samego roku biskup płocki Wincenty zatwierdził nadanie gruntowe dziedzica Czerwina na rzecz miejscowej świątyni.³ Prawdopodobnie w pierwszej połowie XVI wieku zbudowano we wsi murowany kościół.

Leżące po obu stronach rzeki Orz wioski należały pod względem administracyjnym do ziemi nurskiej oraz łomżyńskiej. W skład pierwszej wchodziły między innymi: Gocły, Czerwin, Łaski. W skład drugiej: Lenarty, Dobki, Gumki, Łady, Załuski, Wola Gumowskich (obecnie Wólka Czerwińska), Piski, Andrzejki, Żochy i Dąbek.

W 1514 roku istniała w Czerwinie szkoła parafialna. Nauczycielem był Paweł. Zaliczany był do niższego stanu duchownego. Na terenie osady znajdowała się także karczma należąca do Doroty Złotej. Mieszkali tu również rzemieślnicy. Akta wymieniają szewca Andrzeja. Najokazalszą budowlą we wsi był murowany kościół. Wokół świątyni znajdował się cmentarz przykościelny. Staraniem rodziny Czerwińskich osada otrzymała przywilej na jarmarki. Wśród studiujących na Akademii Krakowskiej nie zabrakło także młodzieży z Orza. Z pobliskich Pisk kształcił się Andrzej, z Dąbku – Mikołaj, z Choroman – Jan, z Mierzejewa – Mateusz, z Wiśniewa – Mikołaj.

Na początku XVII wieku osada należała do wojskiego łomżyńskiego Jakuba Grodzickiego. W 1606 roku podarował on kościołowi czerwińskiemu pewne grunta leżące na Zaorzu. Trzy lata później zmarł. Pochowany został w miejscowej świątyni. Pozostał po nim marmurowy nagrobek znajdujący się w tutejszym kościele.

Wiersz przepisany z żałobnej chorągwi przez biskupa Poniatowskiego podczas wizytacji parafialnej w Czerwinie w 1781 roku,

*„Tysiąc sześćsetnego dziewiątego lata
Człek zacy Ostoyczyków zchodzi z tego świata
Sześćdziesiąt i siedem razy dorocznie swe słońce
Rozpuszczało promieni swych świetne końce
Onemu niż go parki podziemne dostały
Dnia dwudziestego marca wiek niedoskonały*

³ Kartoteka prof. Wolffa, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, hasło Czerwin.

*Jakuba Grodzickiego co leży w tym grobie
Który dał za żywota sam zmurować sobie
Umarł urząd trzymając wójtostwa łomżyńskiego
Ten tu Czerwin kupiwszy do kościoła tego
Na Zaorzu część kupił przedał kupna swego
Żył skromnie był pelen u wszystkich miłości
Żył nie umrze kto żyje w przystojnej skromności
Piotr Jakub Grodzicki podkomorzy różański ten sprawił proporzec
Syn z miłości ku ojcu któremu racz Boże otworzyć swój Dworzec
Stary zdiąć rozkazawszy miesiąca września dnia dziewiątego
Nowy zawiesił roku tysiąc sześćsetnego czterdziestego''⁴*

Znaczne straty materialne i ludzkie spowodował najazd szwedzki. Wiele wsi i zagród zostało poważnie zniszczonych. Niewielki fragment na kartach „Potopu” poświęcił okolicom Czerwina Henryk Sienkiewicz.

Około 1666 roku sędzia ziemi nurskiej Tomasz Goćłowski ufundował w Czerwinie murowaną kaplicę pod wezwaniem Świętego Krzyża. Przeznaczył także znaczne środki finansowe na budowę kościoła i klasztoru bernardynów w Ostrołęce. Jako działacz sejmowy cieszył się ogromnym zaufaniem w izbie poselskiej.

W 1673 roku Czerwin liczył 39 osób. Wśród ludności dominowali chłopci. Ponadto był tu młynarz, kuśnierz, płóciennik oraz służba zatrudniona we dworze.⁵

Zniszczenia wojenne nie ominęły Czerwina podczas wojny północnej. Przeprowadzona w 1711 roku wizytacja wymienia we wsi kościół parafialny pod wezwaniem Świętej Trójcy, w dwóch częściach murowany oraz jednej drewniany, patronatu Stanisława Wessla, w połowie pokryty gontami, w pozostałej części wymagający naprawy.

Zespół budynków należących do probostwa:

1. Plebania ..... nowa,
2. Szkoła ..... stara,
3. Browar ..... nowy,

⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, Responsiones ad articulos in generali visitationem ecclesiae parochialis czerwinensis 1781, nr 300, k. 168.

⁵ Rejestr pogłównego woj. mazowieckiego z 1673 roku, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, ASK, nr mikrofilmu 32770, k. 1057v.

4. Szpital dla ubogich ..... stary,
5. Piekarnia ..... nowa,
6. Domek dla organisty ..... stary,
7. Spichlerz ..... nowy,
8. Stajnia ..... stara,
9. Stodoły ..... nowe,⁶

W okresie panowania Augusta III Sasa podskarbin wielkim koronnym był dziedzic Grodziska i Czerwina Teodor Wessel. Postać ta niezbyt chlubnie zapisała się w historii Polski. Afery finansowe dziedzica czerwina pozbawiły skarb państwa sporych sum pieniędzy.

W 1764 roku doszło do ugody pomiędzy Teodorem Wesslem a ówczesnym proboszczem czerwinińskim Jakubem Mierzejewskim. W wyniku porozumienia probostwo otrzymało wolny dostęp do pastwisk dworskich leżących na Zaorzu, Grodzisku, Czerwinie oraz możliwość wyrębu drzewa w okolicznych lasach na opał, płoty i naprawy budowli plebańskich i kościelnych.⁷

Po Wesslach wieś przeszła w ręce Józefa Celińskiego. Nowy właściciel pełnił w przeszłości wiele ważnych funkcji. Był ministrem króla Stanisława Leszczyńskiego, plenipotentem podskarbiego wielkiego koronnego Ossolińskiego, superintendentem ceł na Mazowszu i Kujawach. Nosił tytuł podczaszego czernichowskiego. Jego żona Marianna była siostrą cioteczną prymasa Ostrowskiego. Oprócz Czerwina w skład majątku wchodziły: Trojany, Stylągi, Wądołki, Ak-samity, Grodzisk i Zaorze. W 1774 roku podczaszy zapisał 5 tysięcy złotych polskich na rzecz kościoła. Przeznaczył także dalszych 1000 dla nauczyciela szkoły czerwinińskiej oraz na śpiewanie koronki o Świętej Trójcy w niedzielę i święta. Według miejscowych przekazów Celińscy byli bezdzietnym małżeństwem. Nie interesowali się zbyt przyszłością swojego majątku. Po pewnym czasie sprzedali wieś Laski. Uzyskane pieniądze przeznaczyli na budowę murowanego kościoła w Czerwinie. Wzniesiony został w latach 1774 – 1777 w stylu barokowym na planie łacińskiego krzyża.

⁶ Visitatio generalis ecclesia parochialis in Czerwino 1711, archiwum Diecezjalne w Płocku, nr 252, k. 59.

⁷ Akta w interesie kościoła i beneficjum parafialnego we wsi Czerwin, Lata 1774 – 1885, Archiwum Diecezjalne w Łomży, nr 1/51, s. 139.

W 1781 roku na terenie osady znajdowały się dwie szkoły. Pierwsza mieściła się przy kościele parafialnym. Jej kierownikiem był Paweł Pałaszewski. Uczęszczały do niej dzieci szlacheckie z pobliskich zaścianków. We wsi funkcjonowała także prywatna szkołka żydowska.⁸ Po trzecim rozbiórce Polski Czerwin wszedł w skład zaboru pruskiego.

Na początku stycznia 1807 roku dolinę Orza zajęły wojska francuskie. W Czerwinie i poblizu rozmieszczony został batalion 33. pułku piechoty. W Malinowie, Goclach, Chrośnicach oraz Nogawkach stanęła 5 dywizja dragonów Beckera. Przez kilka tygodni dolina była widownią niewielkich starć pomiędzy oddziałami francuskimi i rosyjskimi. Stacjonujący w poblizu Czerwina dragoni Beckera toczyli boje z awangardą carskiego generała Leviza.⁹ Po zakończeniu działań wojennych i podpisaniu układu pokojowego w Tylży, okoliczne wioski weszły w skład departamentu płockiego.

Rzemieślnicy Czerwina i okolic

L.p	Imię i nazwisko	Miejscowość	Majster kunsztu
1.	Andrzej Krukowski	Czerwin	garncarskiego
2.	Leon Cudnoch	Laski	kołodziejskiego
3.	Jan Jabłoński	Czerwin	trackiego
4.	Jan Jaroszewski	Grodzisk	młynarskiego
5.	Franciszek Maliszewski	Czerwin	kowalskiego

W latach 1815 – 1830 osada należała do województwa płockiego. Niczym szczególnym się nie wyróżniała. Jej właścicielem był cześnik różański Stanisław Klicki. Znajdował się tu kościół, plebania, szpital przykościelny, dwór, karczma. W poblizu funkcjonowała cegielnia. Prawdopodobnie przed wybuchem powstania listopadowego osada stała się własnością rodziny Łubieńskich.

W drugiej połowie maja 1831 roku teatr działań wojennych objął swoim zasięgiem dolinę Orza. Po krwawej potyczce pod Długosiodłem armia polska podzieliła się na dwie kolumny. Pierwszą prowadził

⁸ Responiones ad articulos in generali visitatione ecclesiae parochialis czerwinensis 1781, Archiwum Diecezjalne w Płocku, nr 300, k 169-170.

⁹ W. Kubeł, „Bitwa pod Ostrołęką 1807. Z dziejów kampanii napoleońskiej 1806 – 1807”, Ostrołęka 1992, s. 9-12.

naczelną wódz, gen. Jan Skrzynecki na Czerwin, drugą gen. Jankowski – na Sokołowo. Rosyjski dowódca Biström próbował powstrzymać nacierające oddziały polskie nad Orzem. Skończyło się jednak na niewielkiej kanonadzie. Pod Czerwinem jednostki polskie ominęły groblę i pomaszzerowały brzegiem rzeki w kierunku Sokołowa. Zanim jednak dotarły do wsi, nieprzyjaciół zdołał zniszczyć most. Po przepłynięciu się przez niewygodne brody, jazda polska rozpoczęła pościg za gwardiami. Pomiędzy Nadborami a Jakacją żołnierze Chłapowskiego próbowali dogonić huzarów i ułanów rosyjskich. Zacięte walki toczyły się nad Rużem. Podczas narady wojennej w pobliskim Księżopolu Prądyński przedstawił gotowy plan natarcia na rozlokowane pod Śniadowem gwardie. Kategoriecznie sprzeciwił się tej propozycji Skrzynecki. Postawa naczelnego wodza zniweczyła prawie pewne zwycięstwo nad jednostkami przeciwnika. Scena, która rozegrała się między generalnym kwatermistrzem a wodzem stała się punktem zwrotnym w historii tej wojny.

W 1853 roku założono w Czerwinie nowy cmentarz. Ofiarodawcą ziemi był dziedzic Grodziska. W roku następnym zbudowano murywaną kaplicę na planie ośmioboku.¹⁰

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych doszło do ostrych konfliktów między dworem i plebanią. Jeden z nich miał miejsce w 1862 roku. Ówczesny dziedzic, hrabia Władysław Łubieński odmówił probostwu prawa wolnego wyrębu w lasach dworskich.

W czasie powstania styczniowego w okolicy Czerwina dochodziło do niewielkich potyczek z wojskami rosyjskimi. W nocy z 4 na 5 maja 1863 roku oddział Mystkowskiego rozbił pod Stokiem kolumnę księcia Tichomirowa. W ciągu godzinnej walki zginęło ponad 30 żołnierzy nieprzyjacielskich. Do niewoli dostał się komendant ostrołęckiej żandarmerii Denisewicz. Po stronie polskiej poległo 6 osób, zaś 14 odniosło rany. Dwunastego października doszło do starcia pod Księżopolem. Przybyły z łomżyńskiego oddział kawalerii pod dowództwem Kobylińskiego stoczył zwycięski bój z kolumną majora Chorbiewicza. Poległo 38 żołnierzy carskich. Po stronie polskiej zginęło

¹⁰ Akta w interesie kościoła i beneficjum parafialnego we wsi Czerwin 1774 – 1885, Archiwum Diecezjalne w Łomży nr I 51, k. 384-442.

6 powstańców.¹¹ Po zakończonej walce oddział rozwiązano.

W 1880 roku w osadzie Czerwin żyło około 1000 mieszkańców. Był tu kościół parafialny, synagoga, urząd gminy, stacja pocztowa, szkoła początkowa, sąd gminny okręgu III. Odbywały się tu licznie uczęszczane jarmarki.¹² Największym zakładem przemysłowym w okolicy była cukrownia. Zbudowana została pod koniec XIX wieku w pobliskim Grodzisku. Do fabryki doprowadzono linię kolejową z sąsiedniego Gucina. Buraki przywożono z odległych krańców powiatu. surowcem opałowym było drewno. Na potrzeby zakładu wycięto spore połacie lasów w rejonie Czerwina i Malinowa. Ważnym wydarzeniem w okolicy było oddanie do użytku linii kolejowej łączącej Gocły oraz Gucin z Ostrowią Mazowiecką i Ostrołęką. Według pierwotnych założeń planistycznych miała zostać zbudowana przez Czerwin. Sprzeciwił się temu dziedzic Grodziska. Po pewnym czasie władze carskie dokonały niewielkiej korekty na korzyść Gucina. Po wyjeździe zaś głównego projektanta za granicę zamiast dwutorowej linii zbudowały jednotorową.¹³

W 1914 roku istniała w Czerwinie szkoła powszechna. Mieściła się w drewnianym domku nad Orzem. Kierownikiem był Madejski. Uczęszczały do niej dzieci z pobliskich wiosek. Na terenie osady znajdował się również sklep, zwany spółką, należący do Grabowskiego z Wojsz.¹⁴

Podczas pierwszej wojny światowej okolice Czerwina mocno ucierpiały. Ponad połowa parafii była zniszczona. Kościół czerwiński miał zerwany dach oraz połamane krokwie. Sklepienie poprzebijane było kulami armatnimi.

* * *

Powyższy artykuł jest pierwszą częścią tekstu o historii Czerwina i okolic.

¹¹ S. Zieliński, „*Bitwy i potyczki 1863 – 64*”, Rapperswill 1913, s. 233-248.

¹² „*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*”, Warszawa 1880, t. 1, s. 836.

¹³ Informacja ustna Apolinarego Gumkowskiego.

¹⁴ Informacja ustna Stefani Kurpiewskiej.